

ІНСТИТУЦІЙНА ДОВІРА ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ ФІНАНСОВО-МОНЕТАРНОЇ ТРАНСМІСІЇ В ПІСЛЯКРИЗОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Резюме статті. У статті розкривається роль інституту довіри, як вагомого чинника ефективності фінансово-монетарного регулювання в післякризовій економіці. Перевіряється гіпотеза про те, що блокуючим фінансово-монетарну трансмісію фактором є низький рівень інституційної довіри, яка в післякризових умовах набуває визначальної ваги і здебільшого зумовлює неефективність регулюючих заходів. В межах інституційної парадигми аналізується взаємозв'язок ефективності державного втручання та інституту довіри. Вивчаються перспективи формалізації і кількісної оцінки інституційної довіри, як складової інституційного середовища фінансово-монетарної трансмісії.

Ключові слова: ефективність фінансово-монетарної трансмісії, інститут довіри, інституційна довіра, кількісна оцінка довіри.

INSTITUTIONAL TRUST AS AN EFFICIENCY FACTOR OF FINANCIAL AND MONETARY TRANSMISSION IN POST-CRISIS ECONOMY

The summary. This paper examines the role of trust as an important efficiency factor of financial and monetary regulation in the post-crisis economy. Financial and monetary regulation is especially important in the phase of post-crisis economic recovery. Due to effective regulatory measures economy and society overcome post-crisis phase of stagnation and return to pre-crisis economic growth faster; they are back to long-term trajectory of stabilization and economic development. The hypothesis of the paper derives from the institutional paradigm, according to which institutional framework of financial and monetary sector consists of a wide range of economic, political and informal institutions. The influence of particular institutions on financial and monetary transmission mechanism is substantially different in situation of economic stability and in post-crisis period. Thus, existing knowledge of how the impulses of financial and monetary regulation affect a stable economy may not correspond to reality in post-crisis conditions; so, macroeconomic chains of impulses transfer (channels of financial and monetary transmission) do not work. Withal official insitutes fail during a crisis, informal institutions become more important in a post-crisis situation. We argue that in post-crisis economy trust becomes significant factor; lack of trust hinders financial and monetary transmission and often leads to inefficient regulatory measures. To test the hypothesis, in the article we investigate the interrelation of effectiveness of government regulation and trust. The prospects of formalization and estimation of institutional trust, as a component of the institutional environment of financial and monetary transmission, are studied too.

Keywords: efficiency of financial and monetary transmission, trust, institutional trust, estimation of trust.

Постановка проблеми. Фінансово-монетарна сфера є найважливішою складовою сучасних економік, яку прийнято порівнювати із кровоносною системою організму людини, як основою його життєдіяльності. Наслідки фінансово-монетарного регулювання економіки мають найбільший резонанс, а інструменти регулювання є найбільш потужними, за критерієм економічної ваги і можливостей впливу на економіку.

Особливої ваги фінансово-монетарне регулювання набуває в умовах післякризового одужання економік. Завдяки ефективним регулюючим заходам економіка та суспільство швидше долають етап післякризової стагнації, повертаються до докризових показників економічного зростання та виходять на довгострокову траєкторію стабілізації та економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знання про ефективне фінансово-монетарне регулювання післякризової економіки постійно удосконалюються завдяки працям іноземних та вітчизняних вчених — Я. Корнаї, Ф. Фукуяма, В.О. Корнівської, І.Й. Малого, І.А. Ніколаєва, М.М. Соловєва, Є.Г. Ясіна та інших.

Ретроспективний аналіз фінансово-монетарного регулювання післякризових станів не рідко вказує на його неефективність. Окремі фінансові та монетарні заходи та їх поєднання виявляються такими, що не призводили до бажаних результатів, а, подекуди, призводили до результатів, протилежних очікуваним.

Пояснюючі моделі фінансово-монетарного регулювання у післякризовій економіці часто надають хибні результати і не можуть бути застосовані, принаймні, без певної адаптації. У таких умовах має сенс зосередитись на поясненні дії чинників, які мають найбільшу вагу, шляхом створення нових моделей або введення вагомих чинників у існуючі моделі.

Мета статті — розкрити роль інституту довіри, як вагомого чинника ефективності фінансово-монетарного регулювання в післякризовій економіці та дослідити перспективи формалізації і кількісної оцінки інституційної довіри, як складової інституційного середовища фінансово-монетарної трансмісії.

Гіпотеза, яку ми висуваємо в цій роботі, відштовхується від інституційної парадигми, згідно якої інституційне середовище фінансово-монетарної сфери складається з широкого кола економічних, політичних, неформальних інститутів.

Вплив окремих інститутів на фінансово-монетарний передавальний механізм буде істотно відрізнятись в умовах економічної стабільності і після кризи. Отже, існуюче знання того, як імпульси фінансово-монетарного регулювання впливають на стабільну економіку, в післякризових умовах може не відповідати дійсності, а макроекономічні ланцюги передачі імпульсів (канали фінансово-монетарної трансмісії) - не працювати.

Водночас, коли офіційні інститути терплять фіаско під час кризи, більшої ваги в післякризових умовах набуватимуть неформальні інститути.

Наша гіпотеза полягає у тому, що блокуючим фінансово-монетарну трансмісію фактором виступає інститут довіри (точніше, недовіри), який в післякризових умовах набуває визначальної ваги і здебільшого зумовлює неефективність регулюючих заходів.

Виклад основного матеріалу. З метою перевірки висунутої гіпотези необхідно проаналізувати взаємовідносини таких явищ, як ефективність державного втручання та інститут довіри.

Ефективність, як економічний критерій державного втручання в економіку, має широке тлумачення. В науковій літературі зустрічається більше десяти підходів до визначення ефективності: витратний, цільовий, результативний, соціальний, інституціональний та інші [1, с. 7].

Слідом за Д. Нортон, К. Макконнелом, С. Брю, П. Друкером ми використовуємо результативний та інституційний підходи по оцінці ефективності.

У межах результативного підходу ефективність розглядається як спроможність надавати бажаний результат і в такому контексті близько підходить до поняття результативності.

У межах інституційного підходу акцент робиться на якісному середовищі ефективності — інститутах. Якщо потрібно збільшити інституційну ефективність у певній країні, наголошує Д. Норт, необхідно вивчити її культуру, історію, традиції та інститути. Пізнавши їх, виникає можливість визначити їх межі та сфери, де існує реальна можливість збільшити ефективність через систему стимулів [2, с. 92].

П. Норт підкреслює, що ефективність неможлива без наявності певних інститутів, що її забезпечують, наприклад, інституту права власності [3, с. 1]. Ми прагнемо розширити це бачення і довести, що ефективність фінансово-монетарного регулювання неможлива без інституту довіри.

Довіра, як соціально-психологічна категорія, є характеристикою відкритих, позитивних взаємовідносин між сторонами та відображає впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою довіряючий знаходиться в тих чи інших відносинах, що базується на його досвіді. Також довіра визначається як очікування, які базуються на тому, що знає одна сторона про іншу. Якщо подія відбудеться тільки в майбутньому, то довіряюча сторона змушена покладатися лише на попередній досвід, поточну оцінку ймовірності щодо майбутнього та інтуїцію.

Як економічна категорія, довіра може бути визначена, як характеристика взаємовідносин між економічними суб'єктами, заснованими на вигідності економічних результатів взаємодії і на впевненості в сумлінності (лояльності, щирості тощо) один одного. Як зазначає, І.А. Ніколаєв, оцінка довіри у економічному контексті повинна бути кількісною та динамічною [4, с. 8].

Інститут довіри, як складова інституційного середовища фінансово-монетарної сфери економіки, відноситься до неформальних або традиційних інститутів [5, с. 94] і, за визначенням І.Й. Малого, є особливою неформальною нормою у суспільстві, що відображає стосунки людей у всіх проявах людської діяльності і яка формується протягом довгого історичного періоду [6, с. 11].

Економічний зміст довіри пов'язаний із підтримкою, прийняттям і позитивним ставленням до певних регулюючих заходів та до суб'єктів регулювання. Якщо індивіди вірять, що суб'єкти фінансово-монетарного регулювання — Національний банк, Міністерство фінансів, уряд у особі керівництва та відповідальних осіб, в силу своєї стабільності, фінансової міцності, компетенцій в змозі втримати задекларовані фінансово-монетарні пропорції — курс гривні, відсоткові ставки, витрати бюджету, ставки оподаткування, на проголошеному цільовому рівні, то вони будуть реалізовувати власні економічні програми — відкривати депозити, розпочинати фінансові та інвестиційні проекти, враховуючи публічно проголошені фінансово-монетарні орієнтири. При цьому індивіди спиратимуться лише на очікування щодо майбутніх фінансово-монетарних параметрів. Іншими словами, спиратимуться на власну довіру до суб'єктів фінансово-монетарного регулювання та до влади вцілому.

В умовах високого рівня довіри фінансово-монетарний передавальний механізм не буде зустрічати перешкод. Фінансові та монетарні імпульси будуть із максимальною ефективністю передаватись у реальний сектор економіки.

На основі тривалої і економічно обґрунтованої раціональної довіри формується віра до фінансово-монетарної політики держави, як довіра, яка не має раціонального підґрунтя. Механізм віри вже не базується на раціональних засадах, тобто на досвіді, передбаченні та попередньому знанні однієї сторони іншою, натомість включає ірраціональні мотиви взаємовідносин. За умови існування в суспільстві високого рівня довіри та віри певні регулюючі заходи можуть бути ефективними навіть без існуючих економічних передумов.

З погляду економічної ефективності віра може розглядатись як „виграш держави”, оскільки віра у ефективність фінансово-монетарних заходів по суті не була забезпечена будь-якими економічними заходами держави, а виникла на основі довіри.

Зовсім інший рівень ефективності буде спостерігатись у випадку низької довіри (недовіри) до суб'єктів фінансово-монетарного регулювання. У цьому випадку проголошені фінансово-монетарні орієнтири не сприймаються як найбільш імовірні, а, отже, із необхідністю будуть заміщені іншими прогностичними значеннями. Виникатиме небажаний плюралізм очікувань щодо майбутніх фінансово-монетарних змін, що є передумовою непрогнозованих реакцій реального сектору на регулюючі заходи.

Як наслідок, очікування індивідів щодо майбутнього фінансово-монетарного сектору будуть суттєво відрізнятись і не будуть формувати критичної маси економічних рішень — відгуку, який очікується у відповідь на фінансово-монетарний імпульс. Навпаки, результати можуть бути протилежними очікуванню — внаслідок ефекту „протидії”, бажання захиститися від нових, суб'єктивно небажаних фінансово-монетарних тенденцій.

І.Й. Малий відмічає, що „відсутність у населення переконливої віри в своє майбутнє, що обумовлено недовірою до економічної та соціальної політики законодавчої, виконавчої та судової влади, деморалізує його, підриває реалізацію трудової та творчої ініціативи <...>. Синергетичний ефект недовіри дезорганізує суспільство в цілому, що призводить до архаїчності в організації та управлінні національною економікою <...>, а значить, суттєвим чином знижує її потенційну можливість до конкурентної боротьби на світовому ринку” [6, с. 12].

В умовах низької довіри до фінансово-монетарної влади також має місце упереджене ставлення до регулюючих заходів держави: індивіди будуть скоріше очікувати на зміни, протилежні до заявлених. Якщо Національний банк проголошує курсову стабільність, це буде приводом очікувати істотних змін курсу. Якщо обіцяють збільшення бюджетних виплат, то скоріше за все, такі виплати будуть проведені з одночасною „стерилізацією” і не призведуть до покращення добробуту індивідів.

Фактично, рівень довіри зумовлює результати, які можуть бути досягнуті за допомогою фінансово-монетарного регулювання: в якому обсязі, за допомогою яких трансмісійних каналів, як швидко фінансово-монетарні імпульси будуть чинити вплив на реальні зміни.

У контексті ефективності фінансово-монетарної трансмісії більш точним буде використання поняття інституційної довіри — безособової довіри до певного інституту, заснованої на очікуванні того, що партнер буде поводити себе передбачувано у відповідності зі загальноновизнаними формальними та неформальними нормами. По відношенню до фінансових інститутів прикладом інституційної довіри є довіра до банків, що є учасниками державної

системи страхування депозитів. У даному прикладі довіра виникає в результаті передбачуваності процедури повернення коштів у випадку банкрутства банку.

Інституційна довіра бачиться важливою характеристикою передавального середовища трансмісійного механізму. Якщо грошовий обіг уподібнюють кровоносній системі живого організму, то довіра є якісною характеристикою такої системи. Характеристикою, яка обумовлює ефективність системи, її спроможність забезпечувати окремі життєві функції та життєдіяльність організму вцілому.

Інституційна довіра, як психологічне явище, є ментальним станом, котрий не може бути вимірний безпосередньо. Водночас, можливості формалізації економічної категорії довіри сьогодні є предметом активних розробок. Ми можемо виділити три підходи до якісного визначення складових інституту довіри, як економічного чинника, та їх формалізації, що відкриває можливості переходу до кількісних оцінок довіри.

1. Біхевіористський підхід ґрунтується на оцінці довіри через поведінку: оцінюється вибір, який робить індивід у відповідь на фінансово-монетарний імпульс в умовах недостатньої інформації. Недоліком такого підходу є складність відтворення експерименту за незмінних умов.

Інша проблема полягає у кількісній формалізації, за якої результати найкраще можна формалізувати лише у бінарній або дискретній формі. Штучність переходу до безперервних кількісних оцінок істотно обмежує використання цього підходу.

2. Індокси, засновані на експертних оцінках, передбачають збір первинної інформації шляхом опитування респондентів та її подальшу формалізацію та обробку. Як правило, опитування стосується окремих видів довіри або її детермінант: індокси соціальних настроїв, індокси довіри споживачів та інвесторів до економіки конкретної країни. У межах цього підходу розраховується переважна більшість індоксів споживчої, ділової, політичної довіри тощо.

У науково-дослідницькому проєкті Інституту державного та муніципального управління ДУ-ВШЕ, присвяченому моніторингу розвитку державної служби, при розробці індоксів, що відображують рівень довіри громадян до державних службовців, для оцінки використано інтегральний показник довіри громадян до державної служби на основі п'яти блоків індокаторів [7]:

- 1) загальна оцінка довіри до влади і державних службовців;
- 2) оцінка привабливості державної служби як місця роботи;
- 3) оцінка якості державних послуг;
- 4) оцінка якості державних функцій;
- 5) оцінка іміджу державної служби.

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 2009 року в межах програми соціологічних опитувань з економіки здійснює щоквартальні соціологічні опитування стосовно довіри населення до комерційних банків. Оцінка рівня довіри проводиться шляхом опитування 2008-ми респондентів віком від 18 років із усіх областей України, Києва та АР Крим за таким переліком питань (табл. 1).

Таблиця 1

Результати опитування „Чи довіряєте Ви комерційним банкам?” (динаміка, 2009-2011 рр.) [8]

Table 1

The survey "Do you trust commercial banks?" (dynamics, 2009-2011) [8]

Період	Повністю довіряю	Скоріше довіряю, ніж ні	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
Грудень 2011	2,0	14,4	33,1	36,4	14,1
Квітень 2011	1,7	12,4	35,1	38,3	12,5
Жовтень 2010	1,6	14,1	30,7	38,6	15,0
Серпень 2010	1,9	14,1	32,1	40,3	11,5
Травень 2010	2,6	14,6	30,6	38,5	13,8
Квітень 2010	3,3	14,7	34,6	33,4	13,9

Жовтень 2009	1,3	9,4	24,9	55,3	9,1
Липень 2009	2,1	11,2	26,7	50,3	9,8
Березень 2009	0,2	3,8	24,7	64,5	6,7

Дослідження рівня довіри, засноване на опитуванні респондентів, також проводить Київський міжнародний інститут соціології: у лютому 2012 року інститутом було проведено всеукраїнське опитування громадської думки на предмет довіри українців до соціальних інституцій. Його результати коротко представлені у таблиці 2.

Таблиця 2
Результати опитування „Довіра українців до соціальних інституцій”, 2012 р. [9]

Table 2

The survey " Trust of Ukrainians in social institutions" (2012) [9]

п/п		Довіряють, %	Не довіряють, %	Баланс довіри/ недовіри, %
1	Церкві	61,7	17,0	44,7
2	ЗМІ	40,5	28,3	12,2
3	Громадським організаціям	27,1	29,4	- 2,4
4	Збройним силам	34,3	36,6	- 2,4
5	Опозиції	24,0	52,6	- 28,6
6	Президенту	21,9	65,9	- 44,0
7	Міліції	15,5	62,9	- 47,4
8	Уряду	16,1	68,8	- 52,7
	Верховній Раді	12,0	73,4	- 61,4

3. Індекси, засновані на показниках-замінниках, полягають у використанні об'єктивних даних економічної статистики. Перевагою даного підходу є доступність та регулярність кількісних даних з офіційних джерел. Багатофакторний інтегральний індекс ФБК розроблено Аудиторсько-консалтинговою компанією ФБК (РФ) на основі таких даних макроекономічної статистики (табл. 3).

Таблиця 3
Структура складових багатофакторного інтегрального індексу ФБК [4, с. 16]

Table 3

Structure of multifactorial integral index FBK [4, p. 16]

п/п	Показник	Вага
1	ІСЦ (індекс споживчих цін)	0,11085
2	Грошові витрати населення	0,12485
3	Депозити організацій і банків	0,09568
4	Обсяг іноземних інвестицій	0,13886
5	Інвестиції в основний капітал	0,14702
6	Вилучення капіталу приватним сектором	0,14236
7	Обсяг наданих кредитів	0,13536
8	Вкладення кредитних організацій у цінні папери	0,10502
		1,000000

Перспективним напрямом удосконалення існуючих підходів кількісної оцінки довіри ми вважаємо уведення до складу індексів детермінанту довіри — чесності, компетентності, добropорядності. Проте, це завдання пов'язане із декількома проблемами формалізації і кількісної оцінки.

Оцінку чесності як правдивості, принциповості та вірності взятим зобов'язанням, складно формалізувати і визначити кількісно. Таку оцінку, переважно ретроспективну, можна отримати експертними методами.

Компетенція та компетентність у сенсі відповідності займаної посади, обізнаності, досвіду, авторитетності може бути оцінена за допомогою тестових, екзаменаційних процедур.

Такий підхід є цілком прийнятним, коли вимірюється компетентність конкретної особи, і дещо ускладнюється у випадку вимірювання інституційної компетентності — компетентності цілих організацій, як сукупності ділових якостей їхніх працівників, законодавчої бази, внутрішніх та зовнішніх механізмів функціонування та взаємодії.

Добропорядності, так само як і чесності, обґрунтовано можна дати оцінку лише у ретроспективі. Загальноновизнаних процедур формалізації такої оцінки сьогодні не існує. Крім того, характеристики, які дозволяють оцінити добропорядність, є різними залежно від сфери дослідження. Наприклад, представник громадської організації м. Севастополь С. Заліщук пропонує оцінювати добропорядність депутатів Верховної ради на основі шести критеріїв, серед яких — відсутність фактів корупції, порушення прав і свобод людини, прозорість задекларованих доходів, участь у засіданнях парламенту й роботі в комісіях [10]. Застосування подібної методики оцінки у сфері фінансово-монетарного регулювання вимагає, принаймні часткового, перегляду критеріїв оцінювання. Перехід до кількісних оцінок передбачає формування інтегральних індексів із визначенням ваги окремих складових за допомогою експертних методів.

Висновки. Увага до інституту довіри, як важливого елементу інституційного середовища фінансово-монетарного регулювання, є актуальним завданням сучасної економічної теорії. Особливо це проявляється за умов післякризового ослаблення економіки: цілеспрямовані заходи фінансово-монетарного регулювання допомагають швидше пройти післякризову біфуркацію, стимулюють рух економіки до нового рівноважного стану і одночасно слугують індикаторами нових пріоритетів економічного розвитку.

Проте, рівень довіри, як характеристика передавального середовища фінансово-монетарного впливу на економіку, в післякризових умовах перебуває на дуже низькому рівні. Це унеможливує ефективне використання фінансово-монетарних стимулів поживлення економіки, робить результати фінансово-монетарного втручання непередбаченими. Отже, за умов післякризового ослаблення та падіння авторитету офіційних банківських та фінансових інститутів, виникає необхідність у відновленні рівня економічної довіри, як чинника ефективності фінансово-монетарної трансмісії.

Як важлива економічна характеристика передавального середовища фінансово-монетарної трансмісії чинник довіри має враховуватись у кількісних оцінках ефективності фінансово-монетарного регулювання. Також у цьому контексті бажаним буде використання категорії інституційної довіри, як довіри до установ та організацій, які відіграють ключову роль у фінансово-монетарній сфері і встановлюють «правила гри».

Аналіз інституту довіри, як важливого чинника ефективності державного регулювання у післякризових умовах, ускладнюється проблемою формалізації і кількісної оцінки довіри. Методи формалізації та кількісної оцінки інституційної довіри сьогодні знаходяться у колі наукових інтересів економістів і активно розробляються.

Систематизація та аналіз існуючих методик кількісної оцінки довіри дає змогу виокремити найбільш перспективну групу методик, заснованих на використанні в якості кількісних показників довіри макроекономічних показників-замінників, що дає можливість мінімізувати суб'єктивізм експертних методів та соціально-економічних опитувань. Поряд із загальновідомими показниками макроекономічної статистики, що можуть застосовуватись в якості замінників, перспективним напрямом кількісної оцінки довіри може виступати рівень раціональних очікувань в економіці. Розробка даної методики бачиться перспективним кроком у розбудові інструментарію кількісного аналізу впливу інституційної довіри на ефективність фінансово-монетарної трансмісії у післякризовій економіці.

Conclusions. Consideration of trust as an important element of institutional environment of financial and monetary regulation is an urgent task of modern economic theory. This is especially evident under conditions of post-crisis weak economy, because focused measures of financial and monetary regulation help to pass the post-crisis bifurcation quickly, they also stimulate the economy to move to a new equilibrium and simultaneously serve as indicators of new priorities for economic development.

However, the level of trust, as a characteristic of transmission framework of financial and monetary impact on the economy, is very low in the post-crisis environment. It hinders effective use of financial and monetary stimulus of an economy's recovery and make the results of financial and

monetary intervention unexpected. Thus, in post-crisis situation, when the authority of official banking and financial institutions declines, it is necessary to restore level of economic trust, as an efficiency factor of financial and monetary transmission.

Being important economic characteristic of financial and monetary transmission, trust is considered to estimate the efficiency of financial and monetary regulation. It is also desirable to use the category of institutional trust, i.e. trust in institutions and organizations that play a key role in the financial and monetary sector and set the "rules".

Analysis of trust, as an important factor of the effectiveness of government regulation in post-crisis period, is complicated by the problem of formalization and estimation of trust. Methods of formalizing and estimating institutional trust are actively developed now.

Systematization and analysis of existing methods of trust estimation helps to find the most promising group of methods, based on use of macroeconomic indicators—substitutes as quantitative indices of trust. It allows to minimize the subjectivity of expert techniques and socio-economic surveys. Together with the well-known indicators of macroeconomic statistics, that can be used as substitutes, a level of rational expectations in the economy may be a promising direction of trust estimation. Development of this method seems a promising step in the development of tools of quantitative analysis of the impact of institutional trust on the effectiveness of financial and monetary transmission in post-crisis economy.

Перелік використаної літератури

1. Валитов Ш.М. Эффективность макроэкономической системы: теория и практика / Ш.М. Валитов, О.В. Демьянова. — М.: Экономика. — 2011. — 189 с.
2. Олейник А.Н. Институциональная экономика / А.Н.Олейник — М.: ИНФРА-М. — 2004. — 416 с.
3. Норт Д.С. Фундамент новой институциональной экономики [Электронный ресурс] / Д.С. Норт — Режим доступа: developmentinstitute.org/north/north_script_ru.pdf.
4. Николаев И.А. Доверие в экономике: количественная оценка. Аналитический доклад / И.А. Николаев, С.В. Ефимов, Е.В. Марушкина — М.: ФБК, Департамент стратегического анализа. — 2006. — 38 с.
5. Коваленко Ю.М. Сутність інституційного середовища фінансового сектору економіки / Ю.М. Коваленко // Економічний вісник Донбасу. — №1 (23). — 2011. — С. 92–97.
6. Малий І.Й. Інститут довіри та конкурентоспроможність національної економіки / І.Й.Малий // Теоретичні та прикладні питання економіки. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка. — Випуск 19. — 2009. — С. 11–16.
7. «Разработка методики расчета и проведение мониторинга показателей и индикаторов, отражающих уровень реформирования и развития государственной службы» [Электронный ресурс] / Гос. контракт №2302-21-09 от 29.09.2009. — Режим доступа: <http://aisup.economy.gov.ru/niokr/>
8. Опитування „Довіра українців до соціальних інституцій” [Електронний ресурс] / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. — 2012. — Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=438
9. Опитування Омнібус-КМІС „Довіра українців до соціальних інституцій” [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології. — 2012. — Режим доступа: <http://kiis.com.ua/ua/news/view-152.html>
10. Виступ представника громадської організації м. Севастополь С. Заліщук [Електронний ресурс] / Телеканал "Первый Севастопольский". — 2012. — Режим доступа: <http://www.1sev.tv/story/id/2557/>